

Конституція і закон про мову. Українська мова визначена державною і обов'язок держави – підтримувати її. Так само й інші мови” [9].

По-третє, контроль з боку вищих органів законодавчої, виконавчої та судової влади за виконанням конституційних норм та мовного законодавства у всіх сферах життя суспільства.

По-четверте, необхідно здійснити юридичний захист українського інформаційного простору, українського книгодрукування.

По-п'яте, не допускати волюнтариської практики компанії штучної українізації чи русифікації, які б вносили у суспільство напруженість і протистояння.

Аналізуючи уроки української історії і сучасні проблеми, думається, що досвід проведення і здобутки українізації 20-х рр. може бути творчо використаний у наш час національного і культурного відродження, розбудови незалежної української держави.

Література

1. XII съезд РКП (б). Стенографический отчет. – М., 1968.
2. Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос: Сб. ст. и речей. – М., 1937.
3. Історія України в особах: XIX-XX ст.ст. – К., 1995.
4. Тайны наднациональной политики ЦК РКП (б): Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г.Москве 9-12 июля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1992.
5. Історія України в особах: XIX-XX ст.ст. – К., 1995.
6. Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 96.
7. Історія української культури. Збірник матеріалів і документів. – К., 2000
8. День. – 2002. – 24 грудня.
9. Сільські вісті. – 2003. – 11 листопада.

Савчук Ч.О.,

*доцент кафедри теорії та історії
держави і права Хмельницького інституту
регіонального управління та права,
кандидат історичних наук, доцент*

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА – ІІ ПОЛ. XVII ст.)

У ході перших років Національної революції (1648-1652 рр.)¹ була утворена Українська держава. Сформована під час боротьби українського народу за незалежність, вона була цілком життєздатним організмом зі всіма ознаками державності: політичною владою, територією, адміністративним поділом, судами і судочинством, фінансовою і податковою системою, військом і соціальною структурою населення.

¹ Національна революція – національно-визвольна, конфесійна та соціальна боротьба українського народу у 1648-1676 рр. проти інкорпораційної політики урядів Речі Посполитої, Росії та Кримського ханства. Див.: Смолій В., Степанков В. Українська Національна революція 1648-1679 рр.// Україна крізь віки. –Т.7. – К.: Альтернативи. –1999.

Специфіка політичної влади середини XVII ст. полягала в тому, що процес розбудови держави на початковому етапі (протягом літа і осені 1648 р.) відбувся за зразком витворених у попередній час у козацькому регіоні зародків інституцій, тобто на основі традицій “козацької республіки”. Тому вона протягом майже всієї другої половини XVII ст. продовжувала називатися “Військом Запорозьким”. Ця держава історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту. Українська держава була складним феноменом станової військової диктатури, в якій новими адміністраторами стають військові командири, якими були полковники і сотники козацьких загонів. Своїм республіканським устроєм вона відрізнялася від сусідніх держав Східної та Південно-Східної Європи, у яких переважала монархічна форма правління.

Надзвичайно важливе місце у державній системі Гетьманщини посідав інститут гетьманства, який поруч з генеральною радою виступав одним з наріжних її каменів. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; керував військом.

У своїй основі влада гетьмана була обмежена. На гетьманський уряд обирала Генеральна рада формально пожиттєво, оскільки Березневі статті 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави – “Буде судом божим смерть случитца гетману, Войску Запорозькому самим меж себя гетмана обирать...” [1, 263]. Але фактично, як засвідчила доля І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Многogrішного та інших позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради чи в результаті заколоту правителів, вибори здійснювалися “до ласки войскової”, Трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що “Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади” [11, 236].

Зауваження трансільванського правителя вірно відбивають статус гетьманської влади в Україні в принциповому плані, але хибують при розгляді окремих етапів еволюції даного політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б.Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України, бачать в особі Хмельницького “...їх країни начальника і володаря...” [17, 27]. Становлення монархічної форми правління призводить до того, що Хмельницький “володіє всім один, що наказе, то всім військом і роблять”. Мова вже йде не лише про ігнорування інституту загальних рад, а й думки старшин, котрі “...гетьманові вимовити не можуть...” про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя [3, 764].

Одна з найбільш важливих прерогатив ради — обрання старшини відтепер повністю зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає своєю волею не лише полковників, а й сотників. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини, якщо хто-небудь з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити супроти впроваджуваного ним політичного курсу. Так, А. Жданович, вислухавши влітку 1657 р. докори російського посланця Івана

Желябузького, чому, мовляв, старшини не повідомляли Москву про політичні плани Б.Хмельницького звести на польський трон Дьєрдя II, зауважив: “Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був” [5, 261]. Подібну думку російські сановники почули і в Москві від членів українського посольства, коли стали нарікати на політику гетьмана. Посли запропонували, щоб росіяни самі сказали про це, бо їм “всього цього гетьманові вимовити не можна”. Росіянам роз’яснили, що Б.Хмельницький “володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять”. Безсумнівно, польський посол Станіславський мав усі підстави в 1656 р. застерегти Дьєрдя II Ракоці від намагання поставити гетьмана в залежність від себе: “Чи зможе Хмельницький, який щасливо змінювався протягом дев’яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану ї з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися у слугу і підданого в. кн. милости” [16, 202].

Зазнало змін і титулування правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадується обов’язковий раніше атрибут, що відбивав колективну сутність козацької спільноти, — “Військо Запорозьке”. Натомість, посилюється авторитарний її аспект, який в деякий випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме: “Божою милістю гетьман Військ Запорозьких”, або ж “Божою милістю великий государ Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозького” [6]. Хоч вивчена дослідниками інтитуляція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б.Хмельницького та І.Виговського переконує у використанні в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно терміну “ясновельможний”, що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських правителів статусу господарів Молдови та Волощини, тобто залежних володарів [14, 100]. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архідиякон Павло Алеппський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи александрійського патріарха Макарія в 1654 рр., ставив цю рису вдачі українського правителя у приклад придунайським господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них “...менший будь-кого з підвладних йому (Хмельницькому) полковників...” [9, 987].

Відчуваючи наближення смерті, Б.Хмельницький вирішив оформити акт передачі влади синові Юрію. Для цього наприкінці березня 1657 р. розсилаються універсали із розпорядженням прибути на раду до Чигирини не лише старшинам, а й “війтам і бурмістрам”. Рада відбулася в другій половині квітня. На ній, за свідченням українського посла в Москві, генерального обозного Федора Коробки, Б. Хмельницький “внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська синові Юрію; й нині чому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому”. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження козацької монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Одним із перших спадкоємця влади — Юрія — привітав шведський посол Г. Лілієнкрон. У листі до Карла X він писав: “Оскільки я дізнався, що він усім Військом Запорозьким вже обраний і проголошений гетьманом і що батько його, будучи хворим, передав йому управління, то я від імені вашої королівської величності поздоровив його з тим, з відповідними люб’язностями; батько сприйняв усе це прихильно”. Враховуючи вік сина, Б.Хмельницький доручив І.Виговському бути при ньому регентом (опікуном). Маємо про це свідчення самого генерального писаря: “Б.Хмельницький, помираючи, наказав мені бути опікуном його сина” [16, 202].

Запроваджена таким чином монархічна форма правління не мала твердої соціально-політичної опори в тогочасному суспільстві; вона трималася переважно на титанічній постаті Великого гетьмана й вузькому колі його однодумців.

І рік зовсім не в тім, що новацію не сприйняли козацтво чи міщансько-селянські маси. Джерела не засвідчують їхніх виступів проти зміцнення гетьманської влади або передачі її в спадок. Важило тут інше — позиція еліти, котра в своїй масі відкидала монархію й домогалася утвердження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління. Побоюючись залізної руки Б.Хмельницького, вона не наважувалася відкрито виступити проти його політики, але потай інтригувала й чинила затятий спротив. У зв'язку з хворобою гетьмана з кінця 1656 р. серед старшини розгорілася прихована боротьба за владу. Серед претендентів на булаву фігурувала одна з ключових постатей клану Хмельницького — І. Виговський.

Після смерті Б. Хмельницького його наступник І.Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини, невдоволеної тим, що гетьман "...володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять" [3, 764], на Корсунській Генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що "...без вашої військової ради жодних справ не буду робити" [1, 43]. Однак, як справедливо відзначають політологи, в часи суспільних макрореформувальних заходів протиріч між різними верствами й громадянськими силами, викликаними в результаті зламу традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот [15]. Реагуючи на суспільні тенденції, І.Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домогатися, аби після його смерті один з братів — Данило "...без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство...", а другий брат — Костянтин "...успадкував би пільне гетьманство...", щоб у такий спосіб "...на Україні не доходило до вибуху заворушень..." [13, 347].

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника [17, 29]. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув "довічного гетьманства" і передачі його "...після нього сину і внуку його неодмінно...", але й виношував плани "...стати удільним князем...", "...удільним паном і володарем всієї України...", домогтися "...незалежної ні від кого монархічної влади..." [10, 663].

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дійову допомогу з боку російської влади. Зокрема, монархічні прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх старшиною від влади. Крім того, протягом усієї другої половини XVII—XVIII ст. в політичному курсі Москви виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Так, уже Переяславські статті 1659 р. конституювали положення, відповідно до якого новообраний гетьман був зобов'язаний їхати в Москву "...й видіти его государські пресвітлыє очи...", аби з рук царя отримати булаву, хоругву і на гетьманство жалувану грамоту царя. Крім того, відтепер гетьман позбавлявся права самостійно розпоряджатися українським військом, без санкції царя воювати з сусідніми країнами чи надавати їх правителям військову допомогу, "...без ради й совіту всей черни..." не мав права призначати на полковницькі і старшинські уряди, а також позбавляти старшин влади. Окрема стаття обмежувала компетенції гетьмана у судовій сфері, виводячи з-під гетьманської юрисдикції в карних справах цілу низку старшин, які мали особливі заслуги перед царем [1, 262-269].

Відповідно до Глухівських статей 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі [4, 217-228]. Конопотські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана “неволі і жорстокості”, закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов’язково засвідчити Генеральний суд, а також позбавляти старшину урядів [8, 31]. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи йому без узгодження з Москвою відбирати у власників надані гетьманом і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли [7, 72-73].

Вважаємо, що курс Б.Хмельницького на утвердження монархічної форми правління впливав із глибокого розуміння гетьманом історичної перспективи розвитку держави. Монархія сприяла консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню гострій боротьби за булаву. Деструктивні прояви частини старшини і запорожців, послаблення гетьманської влади в умовах старшинського всевладдя, на нашу думку, негативно позначилися на розвитку політичної ситуації в державі, коли боротьба за владу між старшинськими угрупованнями і загострення соціальних суперечностей в суспільстві призвели до територіального розподілу козацької України. Тому наступні гетьмани четвертого (1663-1668 рр.) та п’ятого (1668-1676 рр.) періодів Національної революції як Лівобережної, так і Правобережної України, прагнули зміцнити гетьманські прерогативи: при збереженні республіканських традицій (П. Тетеря, на перших порах П.Дорошенко, І.Брюховецький) чи перетворити гетьманську владу на монархічну (у другій половині гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича). Ці державні діячі розуміли, що міцна владна вертикаль повинна принести політичну стабільність в суспільство. Проте через коротку тривалість існування Української держави плани не реалізовані. В умовах тенденції поступового обмеження автономії Гетьманщини протягом другої половини XVII-XVIII ст. Російською державою відбувається невпинне зруження гетьманських повноважень.

Література

1. *Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР) – СПб., - Т. IV. – 1867.*
2. *Акты ЮЗР – СПб., Т. X. – 1872.*
3. *Акты ЮЗР – СПб., Т. XI. – 1882.*
4. *Источники малороссийской истории, собр. Д.Бантыши-Каменским. – М., 1858. – Ч. I.*
5. *Русская историческая библиотека. – СПб., 1884 – Т. VIII.*
6. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1954. – Т. 2.*
7. *Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII ст. – К., 2000.*
8. *Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні в першій третині XVIII ст. // УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 70-75.*
9. *Грушевський М. Історія України – Руси. – Т.9: К.-Л., 1991.*
10. *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності – Нью-Йорк, 1985.*
11. *Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге. – Львів, 1990.*
12. *Крип’якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник НТШ. – Львів, 1925.*
13. *Олянич Д. Пункти Івана Виговського українським послом на Варшавський сейм 1659 р. // Зап. НТШ. – Львів, 1991 – Т.222. – С.345-353.*

14. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.3. – К., 1994 – С. 98-106.
15. Рябов С., Томенко М. *Основи теорії політики* – К., 1996.
16. Смолій В., Степанков В. *Українська Національна Революція XVIII ст. (1648–1676) // Україна крізь віки.* – Т.7 – К., 1999.
17. Степанков В. *Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1647-1657) // УІЖ.* – 1995. – № 4. – С. 19-29.

Кравчук М.В.,

*завідувач кафедри теорії держави і права
Юридичного інституту Тернопільської
академії народного господарства,
кандидат юридичних наук, доцент*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Великі події у житті нашого народу відбулися на початку ХХ століття. Зважаючи на те, що український народ століттями вів боротьбу за свободу і незалежність, за свою державність і суверенітет, потрібно звернути увагу на значимість історичних подій і фактів, які стосуються функціонування національних Збройних Сил.

Після багатолітньої неволі українська нація вийшла на шлях самовизначення, а здобувши власну державу, прагнула здійснити її збройну оборону, та тільки після декількох спроб вона відродила соборну Україну.

Військовий захист національного суверенітету був завжди актуальним і визначальним протягом всієї історії українського державотворення. Залишається він і таким у сучасний період, першопричиною його вагомості є територіальні зазіхання до України сусідніх держав та і саме збереження власної держави. Про це свідчать і останні події у Керченській затоці. Москва стала послідовно використовувати свої переваги сильного у відносинах з Україною¹.

Отже, військове будівництво є одним із головних напрямків державотворення. Тому дуже важливим для буття і розвитку української нації є об'єктивне вивчення передумов створення та процесу функціонування Збройних Сил Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на основі всебічного історико-правового аналізу з позиції правди.

На сьогодні, на жаль, вченими, ще не створено ґрунтовної комплексної праці, яка б висвітлювала всі сторони організації та діяльності Збройних Сил України в зазначений період і, в першу чергу, організаційно-правові основи формування власної армії. Разом з тим певна наукова розвідка військового будівництва України на окремих етапах державотворення у різних хронологічних рамках та історичних аспектах, як в цілому збройних сил, так і їхніх окремих військових формувань, проводилась істориками, юристами, політологами. Цій тематиці

¹ Андресюк Б.П. Реформування Збройних Сил України на сучасному етапі: Виступи, інтерв'ю, статті. – К.: Пульсари, 2002. – С. 86.